

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 05-08-2019

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 25-08-2019

Aktarma / Translation

**INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 2, P. 269 -
276.**

**ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 2, S. 269 -
276.**

Kodeks Kumanikus'ta Dinî Söz Varlığı

İmanyar GULİYEV¹

Akt. Hilal ÇAĞLAR²

Özet

Kodeks Kumanikus'un Alman bölümünün büyük kısmını Tevrat ve İncil'den Kıpçak Türkçesine tercüme oluşturur bunlardan 118 tanesi ilahi ve 47 tanesi bilmecedir. Eserin özellikle Alman bölümünün dinî söz varlığının incelenmesi Kıpçakların dünya görüşü ve inançlarının dile yansımaları ve dilde dinî izleri tespit etmek açısından önemlidir. Bu makalede dinî metinlerin Kıpçak Türkçesine tercüme edilme zamanı orijinaline uygun yazılan dinî içerikli sözler, terimler, hem tercüme zamanı yeni anlam yüklenen yerli ve yabancı sözcükler hem de İslam ve Musevilik dinine ait kelimeler ve kadim inançların dildeki izleri araştırılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kodeks Kumanikus, dinî, Hristiyanlık, İslam, Kıpçak, Musevilik.

The religious vocabulary in «Codex Cumanicus»

Abstract

The translations into Kipchak language from Torah and the Bible, 118 religious songs and 47 riddles occupies most of the German section of «Codex Cumanicus». In particular, the investigation religious vocabulary of German section is important the defining the traces and expression of outlook and belief in kipchak language. In this article has investigated the religious words, terms which written to the original during the translating of the religious texts into Kipchak, as well as national and foreign words which are loaded on new meaning during translation, the words which belong to religion of Islam and Judaism and the traces of ancient beliefs in Kipchak language.

Key words: Christianity, Judaism, Islam, Kipchak, Codex Cumanicus, religious.

Giriş

Kodeks Kumanikus tahminen XIII. yüzyılın sonları, XIV. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kıpçak şehirlerinin birinde yazılmıştır. Kodeks Kumanikus'un birinci bölümünün (1-55) İtalyan tüccarlar, ikinci bölümünün (56-82) ise Alman misyonerler

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Doktora Öğrencisi. İletişim: irbdu@yahoo.com.

² Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: hilalcglar94@gmail.com.

tarafından düzenlenmiş olduğu muhtemeldir. İtalyan bölümü İtalyanca-Farsça - Kıpçakça sözlükten, Alman bölümü ise asıl olarak Almanca - Kıpçakça sözlükten, İncil ve Tevrat'tan yapılan tercümelere, ilahilerden, Kıpçak folkloruna ait bilmecelerden oluşmaktadır. İtalyan, özellikle de Alman bölümünün dinî söz varlığı hem Kıpçakların dinî inanç çeşitliliğinin hem de din-dil ilişkilerinin araştırılması bakımından önemlidir. Aşağıda Kodeks Kumanikus'a yansıyan dinî söz varlığı verilmiş ve ait olduğu inançlara göre sınıflandırılmıştır.

1. Hristiyanlığa ait söz varlığı

Bildiğimiz gibi Hristiyan misyonerlerin Doğu ülkelerinde, özellikle de Türk halklarının yaşadığı bölgelerdeki faaliyeti Ortaçağ'da fark edilir derecede artmıştır. Genellikle eski Türk dönemlerinde (VI-XI yüzyıllar) Manihaizm'e ait "Huastanift", Budizm'e ait "Altun Yaruk" ve Hristiyanlığa ait "Sehrkarların Sitayişi" adlı eserler Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir. Kodeks Kumanikus'un Alman bölümü de Hristiyan misyonerlerin dini yayma faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre Kodeks Kumanikus'ta Hristiyanlığa ait çok sayıda özgün kelime, terim ve şahıs adları vardır. Ancak, tercüme zamanı Kıpçak dilinin içinde bulunduğu imkânlarından, eski ve o devrin inançlarında dinî anlam taşıyan sözlerden de faydalanılmıştır. Mesela, *tanrı* sözü Türkçedir ve Türklerin eski tek tanrılı inanç sisteminde başlıca yer tutmuştur. Fakat dinî metinlerin tercümesi sırasında, *tanrı* sözüne Hristiyanlığa ait anlamlar ilave edilmiş ve bu kelimeler yeni anlamlarında kullanılmıştır. Teğerin yarıklığı yarattı alarnı - "Onları tanrının nuru yarattı" [61v].

Özel İsimler

Teğri [69r] / Teğiri [62r] / Teğeri [62r] / Teğir [62r] / Teğer [61v] / Teğri ata [73r] "Tanrı, Yaradan". Teğeri söz "İlahî kelim, İncil" [61r]; sizge yakşı söz Teğeri söz aytkaymen [61r]; Kristus [63v] / Hristoz [75r] / Hristoz [75r] / Hristus [63v]; Yesus [72v] / Yesus Kristus "İsa peygamber" [63v]; Hristusunun tanığı bardır "İsa'nın şahidi vardır"[62r]; Misiha "Mesih, İsa peygamber" [69v]; Mariam katun [61r] / Mariam [76r] / Maria [69r] "Meryem, İsa peygamberin annesi". Ave Maria canıñnı yarıtıta Ata nurı "Ave (selam olsun), Meryem, canını nurlandırdı Ata nuru"[69r].

Tanrı sözünün, İsa peygamberin ve annesi Meryem'in adının farklı fonetik varyantlarda yazılması bu sözlerin ve Hristiyan dininin Kıpçak toplumunda tam olarak oturmaması ayrıca derleyenlerin Kıpçak dilini iyi bilmemesi ile açıklanabilir.

Adam "Âdem, ilk insan ve peygamber" [73r]; Adam yazuhu için ölümlüh bolduh "Âdem'in günahı yüzünden ölümlü olduk" [73r]; Lukas "Dört İncil nüshasından birini yazan, Luka"; Arı

Lukas aytır Evangelim içinde “Mukaddes Luka İncil’de diyor”[61v]; Paulus “İsa peygamberin havarisi Pavel”[62v]; Petrus “İsa peygamberin havarisi Peter” [61r]; Gabriel “Cebrail”; Gabriel frişte ıdırdı, Mariamka sövünçledi “Cebrail melek gönderdi, Meryem’e müjde verdi” [76r]; Pater noster “Göklerde olan atamız” [61r]. Bu söz KK’de olduğu gibi verilmiştir. Ancak günümüzdeki tercümelere “Göklerde olan atamız” olarak çevrilir [11]. Evangelim “İncil” [61v]; Gregor “Hristiyan din hadimi Grigor” [62r]; Yeronimis “Hristiyan ilahiyatçı, İyeronim” [62v]; Yüsüp “Yusif Neccar” [76r]; Annas “İsa peygamberi yargılayan hâkimlerden biri, Hanna” [63v]; Stefan “Taşlanarak öldürülen ilk Hristian, Stefan”. Biz okurbiz arı Stefandan kim köp tözdi Teñri için... “Biz Tanrı için çok (eziyetlere) katlanan ulu Stefan’dan okuruz” [61v]; Yohannes “havari Yohannes” [62v]; Yudas “havari Yudas” [63v] vs.

1.1. Hristiyanlığa özgü dinî terimler

Profet < lat. prophet “peygamber, elçi” [76r]; kristian “Hristian” [63r]; Aytır haçdan barça kristianlarga “Çarmihtan bütün Hristianlara diyor” [63r]; k(i)lisia “kilise” [72v]; katolik klisea “Katolik kilisesi” [74v]; apostolik klisea “Apostol kilisesi” [74v]; balsaman “kutsal yağ, balzam” [66r]; bapstima “vaftiz etmek, ad koymak” [74v]; pap [61r; 63r] / bapas [35v] / papas [62v] / papaz [71v] “Hristiyan din adamı, keşiş, rahip”; timeam “tütsü, dinî ayinlerde yakılan kokulu reçine” [62v]; ave “selam olsun, aziz, muhterem”; ave bahtlı [71v]; Ave, Maria annemiz “Selam (sana), Meryem ana!” [69v]. CC ’de 77 dinî ilahi bu sözle başlar.

Miron [62v; 71r] “kutsal vücut yağı, Mesih yağı”. Hristiyanlaşmış Türkler olan Gagavuzların dilinde *miru, miru silmee* şeklinde “takdis ayini icra etmek”, “kilise ayini” manalarında kullanılır (Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü., s. 178). Altar “Hristiyan mabetlerinde kurban kesilen, dinî ayinler icra edilen taş masa” [70r] Gagavuz Türkçesinde aynı fonetik biçimde “kilisede ibadet merkezi” olarak anlamını korur (Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü., s. 12). Apostol [71v] “havari”; manna [72v] “kudret helvası”. Manna sözü Tevrat ve Kuran’da manna/menne şeklinde ve aynı anlamda geçmektedir.

1.2. Hristiyan dinine özgü anlam yüklenmiş sözler

Bu alt başlıkta verilen kelimeler Hristiyanlığa ait dinî metinlerin tercümesinde kullanılsa da ya diğer kadim dinî inançlarla ilişkilidir ya da tercüme ile dinî anlam kazanmıştır. Bu kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçe kökenlidir

Ulu kün “kutsal gün, pazar günü, Hristiyanlarda ibadet günü”; Ulu künni avurlagıl “Kutsal günü ibadet et” [66v]; soyurgal “lütuf, ihsan”; Ave kimge yamkurleyin soyurkal yavdı

Teñridin “Selam, kime yağış gibi lütuf yağdı Tanrı’dan” [72r]; sövünçle- “müjde vermek, mutlu haber getirmek”; Mariamga sövünçledi “Meryem’e müjde verdi” [76r]; tabun- “ibadet etmek, tapınmak”. Anlar anar kim tabunsun “Onlar ona tapınsın/ibadet etsin” [74r]; tañlançih [73r] / tañış [76r] / tañ [61v] “mucize”. Barçaga tañlançih boldı arı kız Mariamdan “Herkes için mucize oldu kutsal bakire Meryem’dan” [73r]. Tın “can, ruh” [48v]; tın aş “manevi gıda” [70v]; tügenmes “ebedi, sonsuz”; bizim tügenmes tirilik “bizim ebedi hayatımız” [63r]. Yulovçı “kurtarıcı, Mesih” [82r]; yulugma “kurtarıcı”; Yesus bizim yulugmamız “İsa bizim kurtarıcımızdır” [72v]; yuvuk tut- “günah çıkarmak” [63r]; üçöv [73r] / üç tendeş [76r] / üçlük [59r] “üç uknum, Teslis, ata-oğul-kutsal ruh”.

Yete al- [63r] / tüm al- [63r] “Yevharistiya ayini. Hristiyanlıkta ekmek-şarap ayini zamanı ekmek ve şaraptan yemek, İsa peygamberle manen birleşmek”. Barça kişi borçlutur oruçta yazuhun aytma dağı tüm alma “Herkes (Paskalya) orucunda tüm almaya (günahlarını itiraf etmeye ve ekmek-şarap ayinine katılarak İsa’nın bedeni olan ekmekten yemeye ve kanı olan şaraptan içmeye) borçludur” [63r]. Yete sözü, büyük ihtimal, “ulaşmak, yetmek” manalarına gelen yet(mek) sözü ile aynı köktendir.

Kök ötmek “İsa’nın bedenini temsil eden, gökten inen ve yiyenlerin ölümsüz olacağı, İncil’de bildirilen ekmek”. Andan bizge sen yavdırdıñ kök ötmekin hem tattırdıñ “Ordan bize sen yağdırdın, gökyüzü ekmeğini de sen tattırdın” [70v]. Eski Türkler göğe, semaya yücelmeyi manevi saflığın sembolü olarak görürlerdi. Hatta Gök Tanrı ifadesi de bu inanca bağlıdır. Demek ki, gök sözü eski Türk inancının taşıyıcısı, ötmek sözü de ekmek “ekmek” sözünün eski şeklidir. Belirtmek gerekir ki, Türkiye Türkçesinin Safranbolu (Zonguldak) ağzında ötmek sözü “ekmek” anlamında kullanılmaktadır [14]. Yani her iki söz de Türkçedir. Ancak birleşerek Hristiyan dinine ait bir terimi ifade etmiştir.

Yarıh 1. “ışık, nur”; Künniñ yarıhı karardı “Güneşin ışığı karardı” [71v], 2. “İsa peygamber” Yarıh Yarıhtan “Nur (İsa) Nurdan (Tanrıdan)” [74v]; yazuk “günah”; Arınmas yazukı çıkmayınca “Temizlenmez, günah çıkmayınca” [62v]; yazuklu “günahkâr” [62v]; yazuhsuz [63r] “günahsız”; yihöv “kilise” [71r]; ata “Tanrı” [69r].

Çın “hakiki, asıl, doğru, gerçek”; Alley oh Teñrige inanganımız kim kensi çın Teñri bizni üvretti “Tanrıya inancımız gerçek Tanrının bize öğrettiği gibidir” [80r]; yaratkan [8v] «Yaradan, Tanrı»; bitik “İncil”; ol nişan taparbiz bitik içinde [62r]; alkışlı «aziz, kutsal, mukaddes» ol alkışlı kişi “o mukaddes insan» [62v]; alkışla- “methetmek, mukaddes saymak, övmek, yüceltmek” [71r]; Teñri öz kensi alkışlar “Tanrı özü mukaddes sayar” [71r]; arıt- “günahlardan arınmak” [62v]; bahasız “mukaddes, değerli, paha biçilmez»; Bahasız kanını

kim Hristoz töktü “değerli kanını ki, İsa döktü” [75r]; bey “ yüce, mukaddes, kutsal” Bey Teñeri “Yüce Tanrı” [61r]; boşak [61r] “günah çıkarma, gūnahtan kurtuluş”; boşat- “bağışlamak”; Yazuklarımızı bizge boşatkıl “Gūnahlarımızı bize bağışla” [63v]; boşov “kurtuluş”; ol ölgende boşov teydi tutkunlarga “O öldüğünde kurtuluş geldi kardeşlerine/yakınlarına” [71v]; ovul [74v] / oğul [61v] “İsa peygamber”.

Meñi [69v] / meñgü [75v] “ebedi, sonsuz”; meñilük “ebedîlik” [69v]; meñilükke kovalalım. “ebediliğe sevinelim” [73r]; meñü Teñri “ebedi Tanrı” [76r]; meñü han “ebedi Tanrı” [71r]; meñü tirilik “ebedi hayat” [74v]; oñ “selamettik, huzur, kurtuluş, mutluluk”; meñülük oñ “ebedi mutluluk” [71r]; haç < far. “haç, çarmıh” [35v]; kutkardaçı “kurtarıcı” [61v]; Yesus Kristus bitik tilinçe, Tatarça kutkardaçı “İncil dilinde İsus Hristos, Tatar Türkçesinde kurtarıcı” [61v].

2. Museviliğe ait söz varlığı

Tevrat Yahudilerin, İncil ise Hristiyanların semavi kitabı olarak bilinmektedir. Her iki dinin ortaya çıktığı coğrafi yer aynıdır. Dolayısıyla Musevilik ve Hristiyanlık için birçok konu ortak sayılır. Musevilikteki yer ve kişi adlarının birçoğuna Hristiyanlıkta rastlansa da Museviliğin daha eski bir din olduğu göz önünde bulundurularak, ortak dinî içerikli kelimeler “Hristiyanlığa ait sözvarlığı” başlığı altında değil; burada verilmiştir

Amen “âmin” [70r]; Daud “Davud peygamber” [74r]; Aaron “Musa peygamberin kardeşi Harun” [71v]; İsrabel “Yakup peygamber” [71v]; Solomon “Süleyman peygamber”; Tetik Solomon alay aytır “Bilge Süleyman böyle diyor” [62v]; Psalmos “Mezmurlar [Allaha hamdler] kitabı, Zebur’un bir bölümü” [69r]; Yerusalem “Yeruşalim, Kudüs” [62r]; Yohan “Yahya peygamber” [76r]; Sion “Kudüs yakınlarında bir dağ, Musevilikte ve Hristiyanlıkta kutsal yer” [71v]; Yesse “Davud peygamberin babası, Yişay” [70r]; şabat < ibr. şabbat “Yahudilerin istirahat günü, cumartesi” [36v]; kopsagan “ilahi, mezmur” [74r]. CC ‘de kopsa-sözü de var ve “ilahi söylemek” anlamındadır [71r]. Büyük ihtimal gopuz/kopuz sözü ile aynı köke dayanmaktadır.

3. İslam dinine ait söz varlığı

Bazı kelimeler İslam dini ile bağlantılı olsa da yani Arapça kökenli olmasına rağmen İncil tercümelerinde kullanılmıştır

Sadaka <arp. sadaka “sadaka” [61r]; yemese sadakaasından bizge berse “Yemeyip sadakasından bize verse” [61r]; sabur “nefse hakim olma, haddini bilmek” [62r]; curum <arp. cürm “günah, suç” [6v]; curumladum “günahlandırdım” [6v]; haram “haram” [66r]; şaytan

“şeytan” [71r]; kurban bayram ay “zilhicce ayı, hac ayı” [36r]; aşur ay “muharrem ayı” [36v]; toba ay < arp. tevbe “tövbe ayı” [36v]; nur <Arp. nur “nur, ışık” [76r]; toba <arp. tövbe “tövbe” [82v]; şükür <arp. şukr “şükür” [61v] vs.

4. Diğer inançlara ait izler

Kam “şaman, cadı, kâhin” [4v]. Kam katun kişi “cadı kadın” [4v]; kamlık “kehanet, cadılık”; kamlık etermen “fal bakıyorum” [4v]; bügü “şaman, cadı, kâhin” [74v]. ESTY-de kam sözünün Altay halklarında geniş bir coğrafyaya yayıldığı ve aslında beş anlamda kullanıldığı belirtilmiştir: “şaman, cadı, kâhin, hekim, özel ad” (Левитская, Дыбо, & Рассадин, 1997, s. 240-241). Bügü sözü “müdrük, kâhin, sihirbaz, cadı, şaman” (Севортян, 1978, s. 293-294) anlamlarını karşılamıştır. “Cadı”, “efsun” anlamında Türkiye Türkçesinde *büyü*; Kazak Türkçesinde *buyıv* [13] şeklinde kullanılmaktadır. R. Toparlı bu sözü “bilge, hâkim” (Kırçak Türkçesi Sözlüğü, 2007, s. 39) olarak tercüme etmiştir. Kelimenin farklı anlamlarının olması bu mesleğin farklı alanları içine almasından ve yeni dinlerle tanışılması ile ilgili olarak mesleğe karşı tutumun değişmesinden ileri gelir. Görüldüğü gibi, her iki kelime de Şamanizm inancı ile bağlantılıdır.

Yek “şeytan”; tuşman yekni, sen sürgül sen bizni yarılkağil “Düşman şeytanı sen kov, sen bizi başışla” [73v]. Soğdak dilinden Uygur Türkçesine tercüme edilmiş “Huastuanift” eserinde *yek* sözü aynı anlamda çok sık kullanılmıştır: “Anığ kılınçlığ Şmnuluğ, biş türlü yeklerlükün söngüşdi - “kötü işler şeytanı Şmnu, beş tür şeytana karşı savaştı” (Caferov, 2004, s. 284). Yek sözcüğü Sanskritçe’deki “yaksa” kelimesinden gelir (Clauson, s. 910) ve Manihaizm’in veya Budizm’in izi olarak dilde kalmıştır.

Lahan <far. lagan, lat. karşı. baptisterium “vaftiz leğeni” (63r); oruç <far. oroça “oruç” [63r]; paykambar <far. payğambar “peygamber, elçi” [63v]; Neçik paygambar aytır [63v]; tamu [72v] / tamuh <şgd. *tam* [81v] “cehennem”; tamu kabakını buzup “cehennem kapılarını kırıp” [72v]. Uygur metinlerinde de kullanılmıştır. Uçmak < soğd uştmak “cennet”; uçmak yolun bizge açtıñ [70r]; uçmaklı “cennette yaşayan, cennetlik” [72v]. Soğdakça kökenli bunlara benzer sözler Türk dillerine, Manihaizm’in yayılması ile bu inanca ait kitapların Uygur Türkçesine tercümesi ile geçmiştir.

Liban “su perisi” [70r]; ave, üniñ organanı, körkiñ yeñiptir Libanı “Selam olsun, (Meryem) senin sesin organı (daha çok kilisede kullanılan çalgı aleti), güzelliğin Liban’ı geçmiştir” [70r]. İrlanda mitolojisinde aynı isimde su perisi vardır (Briggs, 1976, s. 266-267). V.

yüzyılda İrlanda'ya Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Böylece İrlandalılar ilerleyen zamanlarda Liban'ın da vaftiz edildiğine, yani Hristiyan olduğuna inanmışlardır.

A.B. Ercilasun; “Kodeks Kumanikus o dönemki Kıpçakların konuşma dilini, diyalektlerini yansıtır” (Ercilasun, s. 386) demiştir. Bu fikir İtalyan bölümü için doğru olsa da, bunu Alman bölümünde, özellikle Kıpçak Türkçesindeki dinî metinler için söylemek zordur. Çünkü bu metinler tercümeden sonra, belki de on yıl boyunca kullanılıp geliştirilmiş metinleri anımsatır. Bunlar halk dilinden derlenen rivayetleri değil birçok defa kullanılmış metin etkisi gösterir. Kodeks Kumanikus'ta tercüme edilmiş dinî metinler Deştî-Kıpçakların yazılı edebiyatının ilk örnekleri olarak sayılabilir. Ayrıca Kodeks Kumanikus'taki dinî terminoloji Kıpçakların inanç dünyasının, dinî gelenek ve göreneklerinin geçmişini ve zenginliğini gösterir. Dinî içerikli sözler Kıpçak Türklerinin batıya göçünden önceki din-dil ilişkilerini de ortaya koymaktadır. Öyle ki, Uygur metinlerinde kullanılan İran (Soğdak) kökenli; *yek*, *tamu*, *uçmak* gibi sözcükler Kodeks Kumanikus'ta de vardır.

Kodeks Kumanikus'ta Şamanizm'in izleri de; *bügü*, *kam*, *kam hatın* gibi kelimelerde görülmektedir, bu sözlerin kökeni Kıpçakların ana vatanlarına uzanır. Diğer taraftan İslam dinine ait; *sadaka*, *sabur*, *haram*, *şeytan*, *kurban bayram ay*, *aşur ay*, *toba ay* gibi kelimelerin kullanılması Kıpçakların İslamiyet ile tanıştığını gösterir.

Uçmaklı, *curumladum* gibi alıntı kelimelerin düzenindeki milli şekiller bu sözlerin Kıpçak Türkçesinde yeni olmadığını gösterir.

Dilin olanaklarından yararlanmaya örnek olarak aşağıdaki sözleri belirtmek yerinde olacaktır: 69. sayfada “ilahi, mezmur” anlamına gelen *psalmos* sözü orijinalindeki gibi verilmiştir. Ancak, 74. Sayfada aynı anlamda *kopsagan* sözü kullanılmıştır. Bu da *kopsa* sözüden geliştirilmiş öz Türkçe sözcüktür. Aynı şekilde *pap*, *bapas* (rahip, keşiş) kelimesine eş olarak kullanılan tın *ata* [61r] ifadesi de örnek gösterilebilir

Kodeks Kumanikus'ta kullanılan dinî kelimeler hem köken, hem de inanç bakımından çeşitli olması o devirdeki ve daha önceki ilişkilerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kısaltmalar

r: KK'deki sayfaların ön yüzü

v: KK'deki sayfaların arka yüzü

arp: Arapça

far: Farsça

Çağlar, H.

yun: Yunanca

karş: karşılık

ESTY: Этимологический словарь тюркских языков.

Kaynakça

Briggs, K. (1976). *An Encyclopaedia of Fairies: Hobgoblins, Brownies, Bogies and other.* New York: Pantheon Books.

Cəfərov, N. (2004). *Qədim Türk ədəbiyyatı.* Bakı: AzAtaM.

Clauson, G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century turkish.* Oxford: Clarendon.

Ercilasun, A. (2004). *Başlangıçdan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Gagauz Türkçesinin Sözlüğü. (tarih yok). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Semih Ofset.

Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Öncü Basımevi, 2007

Левитская, Л., Дыбо, А., & Рассадин, В. (1997). *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на.* Москва: Языки Русской Культуры.

Севортян, Э. (1978). *Этимологический словарь тюркских языков.* Москва: Наука.

İnternet Kaynakları

<http://quran.az/2/57/t2>

<https://yeniheyat.com/incil/matta/>

<https://yeniheyat.com/tovrat/cixis/>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_lehceler&arama=lehceler&guid=TDK.LHC.58f230b5c40d81.30950591

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=acikla2&kod=160189